

Ю.Г. ТЮТЮННИК

**Індустріальна спадщина Ружинщини
(за матеріалами польових досліджень)***

У статті подані результати польових досліджень індустріальної спадщини Ружинського району Житомирської області.

Ця стаття є завершення циклу робіт щодо індустріальної спадщини півдня Житомирської області, представлених в “Працях Центру пам’яткознавства” раніше (2007–2008) [1–2]. Відповідно методика і методологія виконання науково-дослідницьких робіт з вивчення індустріальної спадщини Ружинщини аналогічні.

Як і в попередніх роботах, в Ружинському районі були дослідженні всі без виключення населені пункти, включаючи поселення залізничників із 1–2 будинків біля невеликих залізничних станцій і полустанків, що не входять територіально до складу будь якого населеного пункту. Всього: селище міського типу – 1, села – 45, селища – 4, поселення залізничників – 1. Не у всіх поселеннях були знайдені об’єкти, якій бодай у найменшій мірі могли б бути віднесені сьогодні до індустріальної спадщини за тими чи іншими критеріями. Такі поселення нижче не згадуються.

Ружин, селище міського типу, районний центр. На території сучасного Ружина, практично у центрі населеного пункту (вул. О. Бурди) знайдено кераміку черняхівської культури. Перші літописні відомості про Ружин, як Самгородок, датуються 1071 роком. Пізніше (1150) згадується містечко кочових берендеїв Куниля, його також пов’язують із Ружином. Під час монголо-татарської навали населений пункт було повністю зруйновано, але на його місці відродилося містечко на ім’я Щербів. В 1399 році хан Тимур-Куклук знову спалив містечко, в 1416 році йому «діс-

* На вимогу автора матеріал не редагувався. Стаття подана у авторській редакції.

талосся» від золотоординського хана Едигея, а в 1482 – від кримського хана Менглі-Гірея. Татари руйнували містечко також у 1593 та 1612 роках.

У 1569 році Щербів увійшов до складу Польського королівства і був подарований королем братам Тивоновичам; трохи пізніше він став власністю князя Стрижевського. У 1591 році король Стефан Баторій подарував за військові заслуги запорізькому отаману Кирику (Кирилові) Ружинському село Стару Котельню (сьогодні в сусідньому Андрушівському районі, див. [3]). Але агресивний запорожець не задовільнився королівським дарунком і став прибирати до рук околицьні села. Вимушений був і Стрижевський поступитися Щербовим. Кирило ж Ружинський у 1591 році віддав містечко братові, який і перейменував його у Ружин. Так він і виник на карті.

Індустріальна спадщина Ружина унікальна. Тут збереглися об'єкти дуже цікавого і мало відомого періоду вітчизняної економічної історії – створення комун у 1920-х роках, яке, на відміну від «колгоспного будівництва», було не примусовим, а по справжньому добровільним. Історія ружинської комуні «Новий світ» повчальна (вона досліджена краєзнавцем Г.Д. Махоріним [4], а також подана в нарисі «Ружин» в «Історії міст і сіл України» [5]).

У 1921 році група колишніх громадян Російської імперії, що емігрували до Канади і США, створили за океаном комуну «Новий світ», її очолив один із засновників Компартії США, співробітник її ЦК, колишній робітник з Гомільщини Я. Г. Дудкін. Комунари прийняли рішення із техніку переїхати до Радянської Росії і почати будувати цей самий «новий світ». Дозвіл не переїзд давав сам В.І. Ленін. В Москві комунарів приймали М.І. Калінін і Ф.Е. Дзержинський. 18 жовтня 1922 року група реемігрантів приїхала до Ружина. Комунари привезли із собою сільськогосподарську техніку, в тому числі 4 трактори і 2 вантажівки, «оселилися» у колишньому маєтку пана Золотницького і почалося будівництво «нового світу». Побудували комунари у Ружині багато – житлові будинки, електростанцію, клуб, кам'яний корівник і свинарник, водогін с вітряним двигуном, швейну і слюсарну майстерні, метеорологічну та агрономічну станції, цілий ряд підсобних приміщень. Що збереглося? Точно – електростанція, котру побудували у 1926 році і розширили в якості водяного млина у 1929-у. До речі млин успішно працює і сьогодні, правда вже не як водяний, а елек-

Рис. 1. Водогінна вежа, збудована у другій половині 1920-х років комунарми комуні «Новий Світ», смт. Ружин (2009).

тричний. Розташований млин-електростанція на греблі через р. Роставицю між центром Ружина і центром сусіднього села Заріччя. За свідченнями старожилів, руками комунарів також побудовано стару водогінну вежу, вона розташована на території майстерень нинішнього сільськогосподарського кооперативу “Ружинський”, обабіч невеликого, але охайного парку (рис. 1). Дві старі цегляні споруди ферм на території цього ж кооперативу, скоріше за все, також є тими корівником і свинарником, що їх побудували комунари. Про інше залишається лише здогадуватися.

Житлова забудова по вул. Перших Комунарів – точно давня, збереглося декілька споруд із характерним для робочих будинків довоєнного періоду плануванням. Оскільки відомо, що комунари будували і житлові помешкання, є підстави вважати, що ця забудова – справа їхніх рук. Якщо це дійсно так (питання потребує додаткового вивчення), то ми маємо справу із пам’яткою містобудування, що є водночас і різновидом індустріальної спадщини.

Волелюбним реемігрантам не сподобалася політика більшовиків в сфері будівництва “нового світу” вільної праці, і, починаючи з 1926 року вони почали повертатися туди, звідки приїхали – до США і Канади. Але не всі, комуна продовжувала намагатися будувати “новий світ”, залучаючи до лав комунарів і місцеве населення. У 1924 році комуною керував Л.П. Шостій, в 1926–1931 роках – А.П. Патух, в 1932–1933-у – А.Р. Ткачук і в 1934 році – П.В. Ліщук. Далі комуна перетворили в сільськогосподарську артіль з такою ж назвою – “Новий світ”. Але то було вже цілковите повернення до світу старого: більшовики остаточно відібрали у селян те, чим звабили їх на Жовтневу революцію і через що домоглися перемоги у Громадянській війні, – землю.

Слід особливо сказати про діяльність комуни у трагічні 1932-1933 роки. Завдяки економічній могутності підприємства, ініціативі, енергії, а також зв’язкам її керівника Артема Родіоновича Ткачука, комунари без втрат пережили голод і надали велику допомогу населенню Ружина, врятувавши багатьох людей від голодної смерті.

Експеримент із “новим світом” в Ружині, як і в цілому в СРСР, на жаль, не вдався. Але зернята вільного труда на вільній землі, кинуті колись на ружинські поля романтиками нового світу не зогнили геть. В 1938 році колишній член комуни П.І. Кожухало стала першою в СРСР колгоспною стахановкою. На традиціях комунарів виросло кріпке сільськогосподарське підприємство, що продуктивно працювало не тільки у важкі післявоєнні, хрущовсько-кукурудзяні і брежнєвсько-застійні роки, але навіть не згнуло під час і після “перебудови”. І сьогодні, коли в українському селі йде активна реставрація вже не “ринкових”, а самих справжніх феодальних відносин, в Ружині можна бачити і справну сільськогосподарську техніку, і працюючі ферми, і охайні виробничі подвір’я, і – що найголовніше! – людей, що вранці йдуть до роботи, а увечері з роботи, а не тиняються у п’яному чаді вулицями містечка...

Окрім споруд, пов’язаних з комуною, до індустріальної спадщини слід віднести також ряд об’єктів, розташованих на території теперішнього сільськогосподарського кооперативу: будівлю комори кінця XIX ст. (свідчить табличка – без точної дати, але «старим стилем»); дві оригінальних старо-

винних будівлі циліндричної форми (напевно силосні башти). Доповнює агропромисловий ландшафт сільгоспкооперативу розлога споруда комори із численними контрфорсами по периметру. Завдяки своєму розташуванню у верхній частині схилу, майже на плакорі, вона є архітектурним акцентом місцевості. Цікаво, що захоплення контрфорсною текстурою екстер'єру відбилося також на споруді невеличкого магазину в центральній частині містечка – будівлі, якій а ні в найменшій мірі потужні контрфорси не потрібні.

У пейзажно-індустріальному відношенні Ружин є цікавим населеним пунктом. Невеликі компактні промзони розкидані вздовж всього селища (Ружин має відносно чітке видовжене планування). Вони розташовані на корінному правому березі річки Роставиці, вздовж якої містечко витягнуте, і подекуди виглядають дуже красиво, наприклад, з правого берега річки при в'їзді в нього з заходу по трасі “Козятин–Ружин”. В центрі містечка – висотний акцент, димова труба котельні (не працює). Однак вона погано проглядається із видових точок, схована співрозмірною з нею по висоті забудовою. На старовинній дамбі через річку – водяний млин (1929), а на плакорі вздовж траси – електричний (його вік місцеві мешканці оцінюють приблизно в 60 років). На східній околиці – цегляний завод із супутнім глиняним кар'єром, вони урізноманітнюють нудний ландшафт квадратів полів. Великий штучний став в західній частині і широка заплава в східній роблять ландшафт міста відкритим, наповнюють його світлом. На правому березі – суцільна темна смуга лісу вперемішку з будівлями села, яке колись носило романтичне ім'я “Баламутівка”, а сьогодні називається прозаїчно – Заріччя.

Історико-архітектурний фон Ружина не багатий. Будівля садиби пана

Золотницького сьогодні хоча і збереглася, але так перебудована, що упізнати в ній садибу практично неможливо. Тільки за свідченнями старожилів вдалося з'ясувати, що садибою колись було те, що нині є конторою сільгоспкооперативу. В центрі міста – дуже елегантний костел Св. Павла, побудований у класицистському стилі на кошти графа Калиновського в 1817 році і відреставрований у 2008 р. На сусідній площі, теж центр міста, розташовані інші архітектурно більш-менш виразні споруди, неокласицистського стилю кінця 1940-х – першої пол. 1950-х років – будівлі суду, міліції, адвокатської контори (саморуйнується), клубу із чудовою радянською скульптурою (рис. 2). Дуже виразним виглядає портик

Рис. 2. Скульптура колгоспниці на фоні районного клубу, 1950-ті роки, смт. Ружин (2009).

ювелірного магазину (1960) на центральній вулиці міста. І зовсім несподіваним є одноповерховий будинок місцевого автодорожнього управління. Він розташований на віддаленні від центру, вздовж головної автотраси. Навіщо архітектору знадобилося прикрашати споруду двома колонами тосканського ордеру, пілоном, спрощеним масивним фризом із поясками та кобилками (елементами стропил), не зовсім ясно – але вийшло красиво...

Білилівка, село, відоме з 1601-го, за іншими даними з 1598 року. Село було відбудоване на місці розореного татарами давньоруського міста Білилова (інша його назва “Ростовець”), про яке згадується у літописах від 1071 року. Сьогоднішнє село не багате на пам’ятки індустріальної історії, хоча раніше тут існували цукроварня (побудована у 1859 році) і броварня, водяний млин, шкіряний завод тощо. Привертає увагу споруда залізничної станції “Ростаविця” (кінець XIX ст.). Є в селі 2 млина, що працюють на електроенергії, нічим не цікаві споруди. На північній околиці села – цегляний завод (2007) з невеликим глиняним кар’єром. Вони вносять поживлення у монотонний польовий ландшафт. Напроти заводу – напівзруйнований елеватор Ружинського комбикормового заводу. Труба цегельного заводу і елеватор є висотними акцентами, розташовані на плакорі, вони видні з багатьох оглядових точок за декілька кілометрів від села і слугують його своєрідною архітектурно-промисловою “візитною карткою”. Доповнюється новітня індустріальна історія села “класичними пам’ятками сучасності” – зруйнованими корівниками і коморами, токами і стайнями, розкиданими то тут то там. Просунута сільська молодь Білилівки облюбувала їх як об’єкти, придатні для графіті (досить непоганого художнього рівня), залучивши тим самим агропромислові руїни у сферу молодіжної субкультури села.

Індустріально-культурна бідність Білилівки компенсується сильним історичним і ландшафтним фоном. В історичному відношенні село цікаве, насамперед, в археологічному відношенні. На його території і в околицях знайдені стоянки і поселення трипільської і черняхівської культур, кургани епохи бронзи, два давньоруських городища, залишки (точніше, навіть сліди) палаців князів Корецьких і полковника Білоцерківського і Фастівського народного героя України С.П. Палія. В селі дві церкви – кам’яна Георгіївська (класицизм), що залишилася від монастиря, заснованого Іоакимом Корецьким (перша половина XIX ст. – на території церкви поховання, датоване 1808-м роком), и дерев’яна Троїцька (XVIII ст.). В одному з домів вулиці Прибережної жив Повний Георгіївський кавалер Ямковий Талімон Іванович; про це говорить пам’ятна гранітна дошка на стіні будинку.

Село має складне «амебоподібне» планування, підпорядковане долинам ріки Ростаविці і двох її приток, а також лісовим масивам, котрі забудовою обходяться. Сама забудова – як на плакорах, так і на схилах долин, і в долинах.

Бистрійка, село, відоме з XVII ст. На півночі села – цегляний завод, що перестав працювати зовсім недавно. Завод у гарному стані, димова труба високе архітектурним акцентом оточуючої похило-хвилястої рівнини, але у зв’язку із зануренням села в долину річки Постід, з більшості видових точок населеного пункту не помітна (натомість гарно видна зі всього вододільного простору

рік Постіл і Паволочка). Також із північного вододілу гарно проглядається масивна будівля складу хімікатів, хоча і сучасна (1980-ті), але як архітектурний акцент, дуже важливий елемент пейзажу. Розташована вона метрів за триста від початку сільської забудови, безпосередньо у полі, і, як чужий польовому ландшафту елемент, має важливе пейзажно-трансформуюче значення.

Бистрик, село, відоме з 1605 року. В центрі села – став, перегорожений масивною кам'яною дамбою, незвичайною гідротехнічною спорудою для сільської місцевості. З тильного боку дамби серед заростей чагарників можна знайти залишки старого водяного млина (збереглася стінка). Зі слів місцевих мешканців, млин працював до кінця 1960-х, потім був розібраний, а будівельний камінь використали для спорудження другого, електричного млина. Останній дійсно стоїть біля підніжжя крутого схилу річки, на ньому дата побудови “1977”. Нічого особливого а ні в архітектурному, а ні в історичному відношенні він собою не являє, але каміння від старого водяного млина, використане для будівництва електричного, є своєрідною приховано-уречевленою “млинарською пам'яттю”. Ряд споруд ферм і току, 1960-ті роки, особливого інтересу не являють. Сучасний елеватор, розташований на пригорку є архітектурно-висотним акцентом, що простежується на великих відстанях від села с різних боків.

Круті і глибокі балки – характерна риса ландшафтно-природного фону села. Такий рельєф для району досліджень, в цілому, не властивий. На бровці схилу однієї з таких балок, на краю дубового лісу на місцевості досить гарно простежуються рів і вал, не виключено, оборонного призначення. Однак відомостей щодо якихось городищ чи інших пам'яток археології у селі Бистрик ми в літературі не зустріли. Іншим цікавим об'єктом історичного фону є дерев'яна церква Пресвятої Богородиці, зі слів місцевих жителів 300-річної давнини. На початку 1990-х років її вдало відреставрували, зберігши автентичність екстер'єру споруди. Другим помітним об'єктом історико-архітектурного фону є будівля клубу від 1967 року (неокласицизм).

Верхівня, село, відоме з 1600 року. Індустріальна спадщина села багата. На північно-західній околиці села – водяний млин (1900), один з найбільших на Ружинщині. Поруч – така ж стара комора. Недалеко на північ від млина

Рис. 3. Комора і склад сільськогосподарського інвентарю 1913 року, с. Верхівня (2009).

починається Верхівнянський гранітний кар'єр. Це досить велике за площею гірничо-видобувне підприємство, що експлуатується і сьогодні. Але сучасні розробки зосереджені за дамбою, за межами села. Давні ж підходять впритул до околиць і являють собою своєрідні, по своєму красиві горбисто-западніні скелясті форми рельєфу. Наочно видно, як гірська розробка з часом

стає геоморфологічним об'єктом, що не псує, а навпаки урізноманітнює місцевість. В сукупності з масивними спорудами млина і комори, складеними бутом, крутим правим схилом долини річки Постіл, прорізаним старовинною дорогою, широким відкритим водним простором із заходу і закритим лісовим із північного сходу, фрагментами житлової забудови і, нарешті, живописними формами старого гранітного кар'єру, в цьому місці уворюється виключно привабливий і своєрідний аквально-агроіндустріально-гірсько-промисловий ландшафт.

Іншим вартим уваги об'єктом агропромислової спадщини є склади зерна і сільськогосподарського інвентарю. Побудовані вони були в 1913 році і несуть на собі відбитки стилю “модерн” (рис. 3). Цей невеличкий, але дуже елегантний архітектурно-агропромисловий ансамбль відкритий для відносно широкого огляду як по горизонталі, так і по вертикалі. По горизонталі – тому що розташований в центрі села і виходить фасадом на головну дорогу, по якій в село в'їздять і виїздять (тому його неможливо не помітити). По вертикалі – тому, що склад має “елеватороподібну” форму і дещо підвищується над оточуючою забудовою.

Є у Верхівні і справжній об'єкт транспортної спадщини: центральна дорога на ділянці вздовж садиби Ганських у нижній частині схилу лівого борту долини Постіла. Якщо спуститися у заплаву річки і подивитися на дорогу збоку, не важко помітити, як мінімум, 3 накладених один на один шари дорожніх полотен. Найнижчий пам'ятає гуркіт коліс карети, що восени 1847 року привезла до останньої любові Оноре де Бальзака, а весною 1850 року помчала його, вже тяжко хворого, в останню дальню подорож – до Парижа, вмирати.

Звичайно, історичний фон села пов'язаний, насамперед, із ім'ям великого французького романиста – геніального анатома людських душ і свого часу. Тут він прожив цілих три роки (з перервою), написав драму “Мачуха”, повість “Утаємничений”, “Листи про Київ” тощо. Але знавець людських душ у романах виявився безсилим розгадати душу своєї коханої Евеліни-Констанції Ганської (Ржевуської) в дійсності. Ганська, хоча і стала за декілька місяців до смерті дружиною О. де Бальзака, виявилася, за точним визначенням Натана Рибак, його помилкою. Український письменник повідав нам про перебування Бальзака у Верхівні на фоні колоритного соціально-історичного полотна села і його околиць середини XIX ст. у романі, що так і зветься “Помилка Оноре де Бальзака” (згодом екранізованому в однойменному художньому фільмі).

Сьогодні в мастку Ганських є “три в одному” офіційних пам'ятника: 1) пам'ятка архітектури – житловий будинок садиби (палац в стилі “класицизм”, кінець XVIII – поч. XIX ст., арх. Блеріо); 2) пам'ятка історії – він же, як місце перебування О. де Бальзака; 3) пам'ятка садово-паркового мистецтва – Верхівнянський парк (закладений у 1780–1790-х роках). Працює літературно-меморіальний музей О. де Бальзака. У садибі є також інші старезні будівлі – флігеля (кухня, 1800 р., і дім управителя, 1789 р.), винний погріб (1805), усипальниця Ганських-Ржевуських (1810), та інші будівлі XIX ст.

Природно-ландшафтний фон села також багатий. З північного заходу Верхівня впирається у великий став, що тягнеться до сусідньої Бистрівки. З півночі до села підступає густий лісовий масив – Верхівнянський ліс, пред-

мет гордості ще панів Ганських. Саме село своєю забудовою витягнулося вздовж глибокої і досить вузької у цьому місці долини річки Постіл, то видраючись на вододіл, то пірнаючи в долину, то вигинаючись на схилах. Воно нібито передражнює свою назву “Верхівня”, і, ховаючись у долині Постіла, в геопластичному відношенні місцями стає справжньою “низвиною”.

Вільнопілля, село, відоме з 1768 року. Населений пункт має досить потужну агропромислову інфраструктуру (ферми, тік, ремонтно-механічні майстерні), як працюючу, так і покинуту, але на статус об’єкту індустріальної спадщини поки що заслуговує лише один об’єкт – водяний млин 1955 року побудови. Найвний також важливий об’єкт історико-архітектурного фону – залишок житлового будинку колишньої панської садиби. Донедавна тут розміщувався клуб. В природно-ландшафтному відношенні Вільнопілля є “балочно-долинним” селом, тобто його забудова розкидана по балкам і невеликим долинам (в тому числі прохідним) і їхнім вододілам.

Вчорайше, село із багатою історією, але з бідною індустріальною спадщиною. Відоме воно з 1571 року, однак ще М. С. Грушевський вважав, що попередником Вчорайшого було давньоруське пограничне місто Родостов. У ХІХ ст. населений пункт мав статус містечка (отримав в 1818 році) і був одним із осередків навколишньої єврейської культури.

Хоча в населеному пункті об’єкти агроіндустріального призначення і численні, а ні з архітектурної, а ні з історичної, а ні з пейзажної точки зору, вони не являють собою нічого цінного. В центрі села кидається в око димова труба котельної – висотний акцент, але з оточуючої місцевості він проглядається погано. В північній агропромисловій зоні привертають увагу будівлі комори (1960-ті), котрі, завдяки потужним ритмам контрфорсів можна було б вважати архітектурно виразними, якби вони не були захованими в глибині житлової і виробничої забудови, що робить їх фактично невидимим з довкілля. Із історичного фону найбільше значення має будинок 1912 року побудови, в якому у 1919–1921 роках вчителював М.Т. Рильський, починаючи свою трудову діяльність.

Голубівка, одне із самих цікавих в архітектурно-виробничому відношенні сіл Ружинщини. Відоме з 1605 року, засноване представником славетного козацького роду Голубів – Дмитром Голубом. Власне пам’ятників агропромислової архітектури, як таких, тут немає, вся виробнича забудова села – щонайстарше 1960-х років. Але в композиційному і стилістичному плані це забудова нетривіальна.

Перше, що впадає в око, це імітації в екстер’єрі промислових споруд 1970-х років цегляного “ліплення”, властивого народній архітектурі Ружинщини. Друге – намагання невідомого архітектора створити єдиний ансамбль із виробничих споруд, стилістично і композиційно об’єднуючи їх із історичною забудовою садиби ХІХ ст.

Комплекс таких споруд знаходиться в західній частині села, одразу за колишнім маєтком такої собі поміщиці Мазарничих (так про неї згадують у сьогоднішньому селі). В приміщеннях колишньої садиби тепер знаходиться школа, бібліотека. Вони оточені старовинним парком, обнесеним давнім

парканом; збереглася також старовинна брама. Автентичний вигляд зберегла будівля, де сьогодні розташована бібліотека. Виконана вона в еkleктичному «стилі» (щось середнє між ренесансом, класицизмом і “цегляним” стилем), має два флігелі і курдонер. Аналогічну композицію має і розташована метрах у двохстах від неї споруда ... гаражу. Щоправда карнизів, сандриків, цегляного “ліплення”, обелісків та інших “надмірностей” на ній немає, але «гра» архітектурних мас та ж сама: головний корпус, флігелі, курдонер. В результаті: садиба і прилегла до неї агропромзона сприймаються як композиційна цілісність.

Склад хімікатів (1971), розташований навпроти “садибної агропромзони”, через дорогу на виїзді із села на початку поля. Маса споруди, візуально відкрита з усіх сторін, уже сама по собі є сильним архітектурним акцентом (щось подібне ми вже бачили у Бистрієвці). Але завдяки заокругленим сандрикам із цегляним “ліпленням” хіміклад сприймається скорше як будівля фортеці або монастиря, аніж промспоруда. Аналогічний, хоча й менш сильний ефект справляють, завдяки таким самим архітектурним особливостям, і споруди ремонтно-механічних майстерень, розташовані напроти складу у агропромзоні. Прагнення невідомого провінціального архітектора періоду “застою” (все це споруди першої половини 1970-х) прикрасити виробниче середовище дійшло до того, що навіть нікчемна будівля звичайного сараю, що губиться серед корівників, прикрашається цегляним “ліпленням”. Це чи не приклад того, як промислова архітектура служить людині праці? І слід підкреслити, що такі приклади не поодинокі.

Помландшафт Голубівки доповнюється сучасним (2007) цегляним заводом і глиняним кар’єром при ньому у східній частині села. В колишні часи село було центром гончарного виробництва [6]. Сьогодні глина перероблюється у цеглу і дає роботу місцевим жителям. Сам же завод з димовою трубою, височіє на «поїденому» розробками глини крутому березі великого ставу, розташованого у центрі села, і сприяє ще більшій “індустріалізації” сільського пейзажу цієї ружинської глибинки.

Городок, село, відоме з літопису із 1257 року. На в’їзді з боку міжміської автотраси, село зустрічає гостей чудовим агроіндустріальним пейзажем. “Чудовим” без іронії, але, звичайно, на любителя: не у всіх викликають захоплення токи, комори і ферми, та ще й сучасної (1970–1980) побудови. Але бачити такі в робочому і охайному стані в нинішніх умовах тотальної руїни українського села – у будь-якому випадку позитивні емоції. Одна із будівель ферм двоверхова, це архітектурно-агропромислова рідкість. Метрів через 300 від центру села в глибокій балці – водяний млин, хоча й не старий (1950–ті), але, нажаль, вже напівзруйнований. На одному із жорен всередині млина вибита дата “1973”: це означає, що млин працював, як мінімум, до середини 1970-х. Природно-ландшафтний фон села виділяється великим ставом, за площею явно не співрозмірним видимій оточуючій забудові. Це надає селу своєрідного «озерного характеру».

Дерганівка, село, відоме з XVII ст. Разом із селом Білилівкою утворює «сільську агломерацію» – територіально села стикаються. В Дерганівці

Рис. 4. Мозаїчне панно 1975 року на адміністративному будинку радгоспу, художник І. Г. Пуха, село Жовтнєве (2009).

денну поверхню скельних порід Українського кристалічного щита. На околиці села відоме поселення черняхівської культури.

Жовтнєве, село навпроти Чорнорудка, через залізницю. Засноване у 1910 році. В 1930-х тут було створено крупний радгосп “Стаханівський”. З того періоду збереглась житлова забудова – гуртожитки для робітників. Після війни радгосп сильно розширився, однак виробничі будівлі 1950–1960-х років, сьогодні покинуті, не привертають до себе особливої уваги оскільки мало виразні. Інша справа адміністративна і соціальна забудова центру радгоспу 1970-х років. Два будинки – клуб і адмінбудівля – цікаві своїми високохудожніми мозаїчними панно в стилі соціалістичного реалізму (рис. 4). Вони заслуговують, щоб вважатися пам’ятками монументального мистецтва. На жаль, такого статусу в них немає, і, приймаючи до уваги їхню “про-радянську” тематику, він навряд чи з’явиться. Панно, на жаль, приречені на поступову саморуїнацію.

Адміністративно-соціальна зона радгоспу також має високоякісні зразки радянської художньої скульптури (“малі архітектурні форми”). Її цікавою особливістю є те, що навіть “трудова” скульптура (традиційні “селянка” і “механізатор”) стилізовані ... під казкових персонажів (“царівна” і “богатири”). Є барельєфи із зображенням персонажів казки “Ріпка”, скульптура “Альонушка і козеня”, і навіть дитяча фортеця вже зовсім недавнього часу побудови (не пізніше 1980-х). Все це у сукупності сильно нівелює монументальний радянсько-трудова офіціоз колишньої радгоспної інфраструктури, надаючи архітектурному середовищу певної м’якості і навіть ліричності, які особливо яскраво проявляються в нинішніх цинічних умовах соціальної пустелі і виробничої руїни.

є такі об’єкти індустріальної спадщини: 1) водяний млин 1908 року побудови, єдиний із числа всіх, нами знайдених, що має риси стилю “модерн”; 2) старий залізничний міст через р. Роставицю, а також старі службові приміщення залізничного господарства на полустанку “Дерганівка” залізничної гілки “Козятин–Погребище”; 3) покинутий гранітний кар’єр в центральній частині села. У ландшафтному відношенні село вирізняється великим ставом, що надає населеному пунктові певних «водяних» рис. Підвищенню ландшафтного різноманіття сприяють також виходи на

Рис. 5. Водогінна вежа 1890 року на залізничній станції «Зарудинці» залізничної гілки «Козятин – Погребище», с. Зарудинці (2009).

Зарудинці, село, відоме з 1651 року. Населений пункт, дотичний до залізничної гілки «Козятин–Погребище», видатний своїми пам'ятками залізничної архітектури, яким могло б позаздрити й інше історичне місто. Вокзал, водогінна вежа (рис. 5), складське приміщення, споруди підсобних господарств залізничників – все кінець XIX ст. (1890), «цегляний» стиль. Поруч – старі кам'яні і дерев'яні комори, на віддаленні, на території сучасного хлібоприймального пункту – руїни старих агропромислових будівель. Біля будинку вокзалу – столітні дуби, каштани, липи, у присмерку яких час ніби спинається. Історико-архітектурний фон скупий, привертає увагу лише красиве ліплення (барельєф) радянської символіки на фронтоні клубу (1960-ті). До історичного фону

слід віднести знайдені біля села залишки поселення черняхівської культури.

Звиняче, селище, засноване на початку XX в. як робоче поселення. Сучасна регулярна прямокутна забудова сформувалася у 1950–1960-х роках і являє собою єдине планувальне ціле з колишнім крупним агропромисловим комплексом. Від комплексу в робочому стані залишилися лише комори і склади. Тваринницькі ферми (1950–1970-ті) розорені дощенту. Збереглися тільки окремі залишки. По них видно, що деякі споруди корівників і свинарників були досить високої архітектурно-художньої якості (складені крупним бутувим камінням, мали виразну цегляну кладку по карнизу, дверним та віконним проймам). В гарному стані знаходиться тільки непрацююча водогінна вежа 1958-го року побудови. Вона теж має дуже виразну цегляну кладку, а також оригінальну, ніде більше не бачену нами форму: циліндр з приєднаним по всій висоті паралелепіпедом (рис. 6).

Захоплення «цегляним» стилем при будівництві окремих споруд колишнього агропромислового комплексу в 1950-х роках передалося житловим будинкам селища, котрі також відрізняються виразним і несхожим від дому до дому цегляним ліпленням екстер'єру. А, можливо, навпаки, особливості громадянської архітектури передались агропромисловим спорудам. Як би там не було, на лице гарно виражений парасимволічний зв'язок між житловими і виробничими будівлями селища. В сумі із єдиним планувальним задумом житлової і агропромислової зони це дає підстави віднести увесь населений пункт до пам'яток містобудування, що обумовлюються виробничою діяльністю. Єдиний випадок в такому роді за весь час наших досліджень.

Карабчіїв, село, відоме з 1611 року. У хорошому стані зберігся водяний млин на річці Ростаविці. Дати побудови немає, але судячи з архітектурного стилю (“цегляний”), він був побудований на початку ХХ ст. До недавнього часу частина млина використовувалася під кінотеатр. Зараз споруда частково використовується під склад. Неподалік, в гирлі балки однієї з приток Роставиці – стара дамба і залишки гідротехнічної споруди, що нагадує фундамент і водопропускник теж водяного млина. Можливо, це і є залишки такого. Як запевняють М.Ю. Костриця і Р.Ю. Кондратюк, в селах Житомирщини в колишні часи наявність декількох млинів була звичайним явищем [7]. До об’єктів індустріальної культури можна віднести також деякі споруди комор в “агропромзоні” на південній околиці села, хоча і відносно недавньої побудови (найвірогідніше 1960-х), але архітектурно виразні.

Село Карабчіїв витягнулося вздовж довгого ставу. Деякі ділянки берегів перероблені хвилями і невеликими зсувами, що робить їх досить живописними. Історико-архітектурний фон села представлений старою церквою, яка є кам’яною, але дзвіницю має дерев’яну. Біля села відомі залишки черняхівської культури.

Княжики, село, відоме з 1736 року. З правого берега річки Білуги на село, котре розташоване на її лівому березі, відкривається вельми живописний вид з архітектурним акцентом – високою спорудою току. Глибока коритоподібна долина ріки, довгий став, схожий на широку ріку (тягнеться від с. Сахни через Княжики до с. Немиринці), різнокольорові смуги городів, що спускаються до води, гай не березі – і все це на плакорі і у верхній частині схилу “вінчається” агроіндустріальною “композицією” із ферм і току, що є висотним акцентом. Сучасні агропромислові споруди тут виконують явно ландшафтно-естетичну, пейзажно-формууючу функцію.

Рис. 6. Водогінна вежа 1958 року на території закинутого і зруйнованого тваринницького комплексу, селище Звиняче (2009)

Спустившись до русла ріки, зустрічаємо водяного млина. За своїми архітектурними особливостями він аналогічний такому у селі Городок (що знаходиться на Білузі декількома кілометрами нижче). То ж є підстави вважати, що Княжиківський млин був збудований у 1950-х роках.

Крилівка, село, відоме з 1605 року. Об’єкти індустріальної спадщини – цегляний завод і адміністративна будівля колишнього

Рис. 7. Руїна крупного тваринницького господарства 1970-1980-х років – результат «ринкових реформ» 1990-х; такими пейзажами сьогодні рясніють українські села, с. Мала Чорнявка (2009)

колгоспу. Цегляний завод знаходиться на південно-східній околиці села, точніше, навіть у 1–1,5 км від нього. Місцевість, де розташований завод, дуже живописна. Сполучення балок, горбів, великого ставу, лісу і перелісків з різноманітною деревинно-чагарниковою, лучно-степовою і болотяною рослинністю створює чудовий пейзаж. В нього органічно вписані невеличкий урвистий глиняний кар’єр, стрічки під’їзних доріг до нього, що в’юнку

піднімаються по схилах, і сам завод – мініатюрний, але із чималою димовою трубою. Вона то ховається у балці, виставляючи тільки оголовок, то височіє у долині мінаретом, водночас відбиваючись на дзеркалі ставу, то шикуються в один ряд із стволами дубів і сосен тутешніх ажурних лісових посадок. Одним словом, природний і антропогенний ландшафти в цій місцині не ворокують між собою, а продуктивно взаємодіють, надаючи їй нової естетичної якості.

Споруди колишнього колгоспу, що датуються 1989 роком, сьогодні занедбані. Але на території колишньої колгоспної садиби збереглася адмінбудівля, яка, судячи по старим ялинам, що її оточують, має не менше 50-ти років. Ялини були колись висаджені у сполученні із плодовими деревами – яблунями. З часом тут виник незвичайний яблунево-ялинковий сад, незвичний елемент агроіндустріальної спадщини (який, втім, зустрічається ще в одному селі – Ягнятині, див. нижче).

Історичного фону у Крилівці немає, але природний – рельєф – виключно оригінальний. Село розташоване на паралельних вододілах лівих приток тутешньої річки. Планування забудови повністю підпорядковане рельєфові. А оскільки притоки закладені у глибоких балках, то у багатьох місцях села практично неможливо пройти з однієї вулиці на іншу, паралельну їй, розташовану на сусідньому вододілі.

Мала Чорнявка, село, відоме з XVIII ст. В контексті індустріальної спадщини населений пункт виділяється лише одним – тотальною руїною купного тваринницького комплексу 1960–1970-х років побудови. Руїна утворює справжній “агроіндустріально-археологічний ландшафт” сучасності (рис. 7). Серед розібраних або майже розібраних корівників пасуться ... корови. Як посміховисько, на обочині дороги, котра колись вела до колгоспу маячать дві колони, що підтримують щит із надписом “Ласкаво просимо!” Ласкаво просимо на груді цегли і шматки бетону у перемішку із свіжими

коров'ячими і кінськими кізяками... Символ сучасного “пореформеного” тваринництва в Україні.

Мовчанівка, село, відоме з 1731 року. Вважається, що воно засноване гайдамаками, як таємне поселення, звідки повстанці робили свої вилазки. Мовчанівка за своїми природно-пейзажними особливостями нагадує більше степові села, вона розташована на плоскій рівнині, майже не має геопластичних рис, так характерних для інших сіл ружинщини. Її агроіндустріальні споруди – майстерні і комори 1960-х, а також електромлин (1955) – “виведені” фасадами прямо на центральну вулицю, що при відсутності справжньої індустріальної спадщини, все ж таки створює стійкий “зерновий” агроіндустріальний образ. Такі образи притаманні також степовим селам.

Немиринці, село, відоме з 1556 року. Саме індустріальне село із усіх, що нам зустрілися на Ружинщині. Більшість об'єктів культурної спадщини села пов'язані із переробкою продукції сільського господарства. В 1840 році місцевий поміщик Аполлінарій Абрамович почав будувати тут винокурню. У 1844 році підприємство стало до ладу (на цей рік припадають документальні свідчення щодо його страхування). У 1875 завод згорів під час пожежі, але був відбудований. Сьогодні він відреставрований і продовжує працювати як продтоварний (називається “Завод Яновський”). Під час реставрації автентичний “цегляний” стиль екстер'єру був зіпсований, але загалом споруда відображає “об'ємну стилістику”, що характерна для винокурень другої половини XIX ст. (рис. 8).

Із заводом пов'язані й інші об'єкти культурної спадщини, що збереглися у селі (друга половина XIX ст.). Це казенний винний склад, де розводили спирт і розливали готову продукцію, – чудова споруда у “цегляному” стилі (сьогодні тут клуб, бібліотека); це колишня винна лавка, виконана у псевдороманському стилі; це група старовинних житлових будинків барачного типу для робітників заводу – пам'ятка містобудування; споруди колишнього банку і великої комори з потужними ритмами контрфорсів; нарешті, заводський став. Все це компактно розташовано у центрі села. Сказати “село індустріальне” – є всі підстави.

Рис. 8. Винокурня, заснована в 1844 році, перебудована у 1875 році, сьогодні «Завод Яновський», с. Немиринці. (2009).

Завод, агрофірма, здається, і сьогодні економічно “витають” це старовинне село. Тут немає запустіння, навпаки, радують око новобудови, насамперед, соціальної інфраструктури (освіта, відпочинок), нові дороги, чистота, живописність місця, підкреслена ландшафтним дизайном і скульптурою, котрим сільське і заводське

начальство прикрасило не свої особисті подвір'я, а суспільний простір в центрі населеного пункту: рідко, але трапляється.

Огівка, село, відоме з XVII ст. В центрі села поруч із старовинним парком (вірогідно, залишком якогось маєтку) розташовані дві комори, одна старої побудови, друга молодша, але із сильними контрфорсами, що робить її архітектурно виразною. Інші агропромислові споруди нічим не вирізняються.

Плоска, село, відомостей щодо часу заснування не знайдено. Особливістю села є те, що воно розташоване не березі дуже великого ставу, який явно не співрозмірний цьому невеликому населеному пункту. Ефект "озерності" села підсилюється його положенням у рельєфі – в межах високої заплави і першої надзаплавної тераси річки Роставиці (село виправдовує свою назву: за вертикальним плануванням воно дійсно плоске), а також наявністю риболовецького господарства. Став є важливим також в агроіндустріально-пейзажному відношенні: через його простір з багатьох видових точок узбережжя відкривається вид на масивні сучасні споруди току і ферм, що збудовані на річковій терасі. Нарешті, це головне, на дамбі, що утворює став, знаходиться водяний млин 1950 року побудови. Млин невеличкий, глинобитний, стіни фарверкової конструкції, оббиті "вагонкою". Це єдиний глинобитний млин, що нам зустрівся за весь час досліджень.

Прибережне, село, відомостей про час заснування не знайдено. Населений пункт повністю виправдовує свою назву, він – самий "водний" із всіх обстежених нами. Його конфігурація в плані є П-подібною, причому усі три "риски" цього "П" утворюються великими ставами і водотоками – Роставицею та її притоками. Вертикальне планування села, на відміну від його "аналога по водності" – села Плоска (див. вище), складне: забудова Прибережного розкидана і по гребеням вододілів, і по балкам, і по терасам, і по заплавам. Гідротехнічний образ населеного пункту створюється складною системою рибоводчеських чеків, довгою дамбою, каналом і каналізованими річищами водотоків, декількома водопропускними і водоспускними спорудами (в деяких місцях «вбудованих» у виходи гранітів), маленьким риболовецьким "флотом" з пунктом приймання і первинної обробки виловленої риби, і вінчається єдиним в усьому районі досліджень дерев'яним водяним млином на палях. Дата його побудови точно не відома. Але враховуючи те, що найближчий до Плоского інший водяний млин – у Ружині – збудований у 1929 році, а також те, що другий дерев'яний млин, який був віднайдений нами за межами району досліджень (с. Ліщин Житомирського р-ну), також датується кінцем 1920-х, є підстави вважати, що і млин Прибережного теж було збудовано в той період.

Рогачі, село під назвою "Рагачів" відоме з 1746 року. Однак легенди говорять, що на місці села було велике місто Ргачів (або Іргачів), в якому жили греки, було декілька церков. Місто було зруйноване татарами. Індустріальної спадщини, як такої, в селі немає. Однак на околиці села збереглася садиба Карницьких. До садиби веде глибоко врізана в лесовий обрив каньйоноподібна дорога, котру із певною долею умовності можна вважати елементом транспортної спадщини. Палац Карницьких, побудований у першій половині

XIX ст. в стилі “класицизм”, є самою красивою садибною будівлею, що були нами побачені під час досліджень у всіх трьох районах – Андрушівському, Попільнянському і Ружинському. На подвір’ї розташований також старий вугільний склад, що гарно зберігся. Цікаво, що сьогодні палац Карницьких, – пліткують місцеві мешканці, – куплений новітніми українськими панамі – родиною депутата ВР Жебрицького. Так це, чи ні, достеменно не відомо, але на споруді дійсно розпочалися якісь реставраційні роботи. Це, все ж таки, краще, аніж те, що справжній шедевр архітектури XIX ст. стояв у запустінні і поволі саморуйнувався.

Роставиця, село, відоме з XVIII ст. Воно витягнулося вздовж однієї з приток ріки Роставиці і відрізняється територіально «розмазаним» центром. Недалеко від однієї частини такого центру розташований діючий цегельний завод з висотним акцентом – димовою трубою, що є видною здалека. Разом із глиняним кар’єром і дотичним до нього ставом із крутими уривистими берегами, завод формує справжній міні-індустріальний ландшафт. В декількох сотнях метрів від нього, також у центрі села на перехресті вулиць – невелика, але масивна споруда старої комори, яка ще більш підкреслює виробничий характер місцевості. Візуальна відкритість сучасних агропромислових зон, що також «виходять» до центру села, але вже в іншій його частині, довершує сільський “економічний ландшафт”.

В селі є своя “Лиса гора” – крута остепована ділянка корінного берега на повороті ріки при виході її з села. Звичайно, “тут збираються відьми”.

Сахни, досить глухе село, розташоване на правому березі р. Білуги, мало чим цікаве. Колись давно тут був кінний завод. На околиці, нижче дамби, яка утворює великий і дуже видовжений став, споруджена цікава гідротехнічна споруда із бетонних секцій і валків для переливання води. На думку місцевих мешканців – протиерозійного призначення. Незвичайний інженерний елемент русла Білуги, що вносить певне пожвавлення у досить сумний і сірий ландшафт вимираючого села.

Топори, село, відоме з 1582 року. Один із самих багатих на індустріальну спадщину населених пунктів у Ружинському районі. Об’єкти індустріальної спадщини села Топори мають ряд особливостей. По-перше, в селі є самий справжній об’єкт індустріальної археології – руїни цукроварні. Вона була вибудована у 1859 році і закрита у 1917–1920 роках [8]. Вцілів лише один цех, сьогодні в ньому розміщуються ремонтно-механічні майстерні. Система заводських ставів з дамбами і насипами також “дає зрозуміти”, що тут колись було “щось виробниче”. І це “щось” сховано поруч, на урвистих схилах, що поросли глухим чагарником і деревостаном. Продираючись через хащі, натрапляєш на залишки стін, якихось кам’яних лабіринтів, залізних ємностей і навіть заводських ґрунтів (у відслоненнях на обривах). Все це доповнюється, дивним примхливо-горбистим рельєфом, що повторює конфігурації фундаменту споруд і план розташування цехів. Це і є колишній Топорівський цукровий завод.

Друга особливість індустріальної спадщини села – цех із виробництва керамічних виробів (працює) і електричний млин (не працює). І перший

і другий виробничі об'єкти – вторинні. В минулому цех був звичайною школою, а млин – єврейською. Час їх побудови – початок ХХ ст. Перша будівля має щось від модерну, друга – зразок “цегляного” стилю.

Третя особливість індустриальної спадщини села Топори є та, що із всіх сіл, що були нами досліджені на Ружищині в ньому зосереджені самі красиві об'єкти виробничої спадщини, що відмінно збереглися, гарно доглянуті і продовжують успішно виконувати свої первинні функції. Це – три монументальних “червоноцегельних” ангароподібних склади, що розташувались напроти колишнього заводу, по інший бік ставу ступінчато на схилі річкової долини паралельно один одному із здвигом по діагоналі. Цегляна пластика кінця ХІХ ст. уміло підкреслена сучасним пофарбуванням і побілкою. Об'єкти цілком заслуговують того, щоб отримати офіційний статус пам'ятки архітектури. Їхня пейзажно-історико-архітектурна ефектність відтіняється оточенням – зарослими руїнами ферм і кормоцеху, серед котрих є будівлі як кінця ХІХ ст. (стайні), так і 1950-х, і 1970–1980-х років.

Завершується агропромисловий ансамбль села Топори двома функціонуючими житловими будинками барачного типу і двома закинутими спорудами соціальної інфраструктури (заводські клуб і магазин), що були побудовані на початку ХХ ст. Це – заводський “мікрорайон”, він розташований на вулиці, на яку виходила прохідна цукрового заводу, і має бути віднесеним до пам'яток містобудування, пов'язаного із промисловим виробництвом.

Останній, невеликий, але виразний елемент агропромислової спадщини Топорів – водогінна вежа незвичайної прямокутної форми на території закинутого відгодівельного комплексу 1970–1980-х років. Вона височіє серед руїни на виїзді із села і завдяки оригінальній формі є дуже виразним елементом антропогенного ландшафту.

Раніше ми присвоїли «титул» самого індустриального села (в смислі образності) Немиринцям. За кількістю і архітектурною масою об'єктів індустриальної культури Топори перевищують Немиринці. Але тут, на відміну від Немиринців, все агроіндустріальне багатство розташоване не в центрі села, а на периферії. Відповідно і ландшафтно-індустріальний образ села “страждає”, не сприймається з таким апломбом і парадністю, як в Немиринцях. Тому титул “самого індустриального” залишимо все ж таки, за Немиринцями.

В центрі ж села Топори дуже є сильними об'єкти історико-архітектурного фону. Один – масивний кам'яний старовинний костел у стилі «ренесанс» (вік встановити не вдалося), другий – дерев'яна православна церква побудову 1830-х років, розташована напроти костельоу, через ріку. Обидва об'єкти у жалюгідному стані: костел – через те, що закинутий і саморуїнується, а церква – через те, що ... відреставрована. Вона вся обита дешевим білим сайдингом і тому ззовні цілковито втратила свій аутентичний вигляд. Всередині старовина ще проглядається, але «реставрація» храму продовжується, він і зсередини оббивається сучасним будматеріалом. Самим прикрим є те, що роблять це хороші люди – сам настоятель і прочани, своїми силами і за свій рахунок. Вони, безумовно, хочуть як краще. Але незнання законів архітектури, недооцінка ландшафтно-образності, недоврахування особли-

востей психології сприйняття екстер'єру та інтер'єру призводять до таких ось плачевних результатів. Реставраторам-аматорам треба б було надати допомогу – не матеріальну, ні, кошти вони знайшли, а науково-методичну, але немає кому...

Трубівська, село, відоме з XVIII ст. (вік місцевої церкви визначається, зі слів місцевих жителів, 1740-ми роками). В селі є водяний млин-електростанція 1953 року побудови. В даний час не функціонує, але стан його гарний. На південно-західній околиці села на березі старовинного ставу на місці колишнього маєтку Потоцьких розмістився тік, тракторна бригада, на віддаленні – ферми. Ніщо практично не функціонує. Проте на “госпдворі” збереглися дві старі споруди комор, зі слів місцевих мешканців довоєнної побудови.

Природний фон Трубівки вирізняється тим, що з північного заходу до села підходить гарно вироблена прохідна долина. В її верхній частині влаштований дуже великий став, майже водосховище. Берега ставу місцями абразивні – рідкісна форма рельєфу на Ружинщині. Історико-архітектурний фон представлений вище згаданю церквою та двома будинками давньої побудови (вірогідно поч. XX ст.) в центрі села.

Черемуха, невеличке село, дата заснування не з'ясована. На прикладі цього малого населеного пункту можна простежити, як різко зростає структуро- і ландшафтоформуєче значення навіть третьорядних, нічим не виразних агроіндустріальних об'єктів на фоні архітектурної та історичної бідності місця. Якби село було побільше, дві комори, що стоять на його південній околиці (швидше за все 1970-х років – слабкі аналоги хімскладу із сусідньої Голубівки), не привернули б ніякої уваги. Але у зв'язку із відсутністю будь яких інших агроіндустріальних об'єктів і у зв'язку із візуальною відокремленістю від житлової забудови, ці комори починають відігравати певну ландшафтно-архітектурну роль і вже претендують на звання агроіндустріальної спадщини. До села примикає зупиночна платформа “Чернячий хутір” залізничної гілки “Козятин–Погребище”. Одразу за платформою – глибокий ліг, через який насипаний високий залізничний насип. Він терасований (3 рівня) і по дну лога має водопропускник-перехід, побудований на початку 1890-х років (час побудови залізничної гілки). Ця гідротехнічна і водночас транспортна споруда має навіть певну архітектурну виразність, що створюється цегляною кладкою склепіння по тесаному бутовому каменю бортів і верхівки тунелю. Навіщо така “архітектурна надмірність”? Щоб нею милувалися корови і нетверезі пастухи, що трьохповерховими матюками зрідка прогоняють череду через тунель? Чи може для краси «просто так»? Думаю, друге: це “просто так” дуже властиве промисловій архітектурі.

Чорнорудка, село, відоме з XVII ст. Індустріальна історія села відзначена двома фактами. Перший – той, щ тут колись була маєток А.Я. Терещенка. Маєток не зберігся, та й село для роду Терещенків виявилось нещасливим. Тут загинула дочка Артемія Терещенка. Переказують, що одного дня перелякані коні понесли карету і ускочили в став. Дівчина, що сиділа в кареті, там і потонула. Після цього трагічного випадку родина Терещенків цей маєток

закинула. Другий факт, що має відношення до виробничої історії краю, той, що в 1923 році тут була створена комуна “Вперед”. Її слідів не залишилося. Але 1950-ті роки залишили по собі цілий комплекс споруд, як, якщо не сьогодні, то завтра, можуть бути зараховані до індустріальної спадщини. Це – споруди колишньої МТС і робочого “кварталу” при ній: цехи ремонтних майстерень, будівля котельної (особливо виразна в архітектурному відношенні), водогінна вежа з незвичайним контрфорсом, будівля клубу з явними рисами неокласицизму (зараз гуртожиток), житлові будинки, стара ялинкова алея, що веде до контори, а також «стихійні» елементи індустріального дизайну в опорядженні подвір’їв.

Споруда залізничної станції “Чорнорудка” була зведена в останній третині XIX ст. Але в сучасному відреставрованому вигляді вона втратила свою автентичність. Про давність залізничного “мікропоселення” біля станції свідчать лише житлові будинки для залізничників, залишки станційного туалету, а також фортеце-баштоподібна водогінна вежа – справжня архітектурна окраса станції, села і навіть усього залізничного перегону “Попільня–Козятин” (вежа гарно проглядається із вікон численних поїздів та електричок, що постійно гуркочуть повз ст. Чорнорудка).

Історико-архітектурний фон села представлений старою дерев’яною церквою, вельми незвичної форми, утвореною приземистими, навіть наче б то розпластаними, вдавленими у землю прямокутно-заокругленими масами. Вона більш схожа на баптистський молитовний дім, аніж на православний храм.

Ягнятин, село, відоме з 1363 року (в літописах зафіксовано, що у цьому році князь Юрій Половець отримав у свої володіння Сквиріу і Ягнятин). Однак давньоруський попередник Ягнятина – місто Неятин згадується в більш ранніх літописах (1071). Городище Неятин, пам’ятка археології, що знаходиться на східному кінці села, є офіційною пам’яткою археології. Є й ще більш давні археологічні об’єкти – так звана Ягнятинська гілка Змісвих валів, антропогенний (белігеративний) ландшафт, створений антами у IV-V ст.

Ексклюзивний об’єкт індустріальної спадщини – водяний млин. Ексклюзивним ми його називасмо тому, що млин працює, причому не на електроенергії, як ряд інших перепрофільованих водяних млинів, а автентично – як справжній водяний млин. На млину немає дати, викладеної цеглою (звичайно це робилося будівельниками). С.П. Щерба і Г.Д. Махорін вказують, що ягнятинський млин був збудований у другій чверті XVIII ст., а в середині XIX ст. був перебудований [9]. Однак використані будівельні матеріали і архітектурний стиль говорять, що ягнятинський млин є аналогом водяних млинів в с. Верхівня і в с. Жовтневе (Попільнянський р-н), дати побудови яких відомі – “1900” і “1905” відповідно. Тому є підстави вважати, що даний об’єкт свій теперішній зовнішній вигляд отримав на початку 1900-х років, а не в середині XIX ст. З млином зв’язана стара дерев’яна комора, а трохи поодаль – старовинна олійня, виконана в тому ж стилі, що і млин (а значить, швидше за все, його ровесниця). В 1960-х до млина було долаштовано споруду електростанції, але таким чином, що зовнішній вигляд і об’ємну композицію споруди вона зовсім не зіпсувала, а органічно доповнила. Весь

цей комплекс пам'яток промислової архітектури ловко вписаний у ландшафт – вузьку коритоподібну долину ріки Роставиці з потужними, місцями крутопадаючими відслоненнями скельних порід.

Другий виразний об'єкт агроіндустріальної спадщини Ягнятина... ялинові алеї. На північній околиці села колись був великий радгосп, при ньому – великий фруктовий сад, а в саду – рівними взаємно перпендикулярними рядами були висаджені ялини. Ялинам понад 50 років. Сьогодні це все, що залишилося від колись потужного сільськогосподарського підприємства. Яблуневий сад, розкреслений на квадрати присмерковими алеями із струнких ялин, є по-своєму видатним антропогенним ландшафтом – садово-парковим в буквальному сенсі слова: плодовий сад і паркові алеї. Приклад, що свідчить про те, наскільки різноманітною, іноді цілком несподіваною за формою, може буди індустріальна спадщина.

1. *Тютюнник Ю.Г.* Індустріальна спадщина Попільнянщини (за матеріалами польових досліджень) // Праці центру пам'ятокознавства. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 261–288.

2. *Тютюнник Ю.Г.* Індустріальна спадщина Андрушівського району Житомирської області (за матеріалами польових досліджень) // Праці центру пам'ятокознавства. – К., 2009. – Вип. 14. – С. 247–272.

3. Там само.

4. *Махорін Г.* Від комуні “Новий світ” до КСП ім. Леніна. – Житомир: Вид-во “Жур фонд”, 1997. – 48 с.

5. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К., 1973.

6. *Щерба С.П., Махорін Г.Д.* Пам'ятки і пам'ятні місця історії і культури на Житомирщині (Ружинський район). Вип. 8. – Житомир: Вид-во “Полісся”, 2007. – 112 с.

7. *Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю.* Історико-географічний словник Житомирщини. – Т. I. “Абрамок-Йосипівна”. – Житомир: Вид-во “ПП М.Г. Косенко”, 2002. – 128 с.

8. *Бенин Г.М.* Основные показатели работы сахарных заводов СССР. – М., 1958. – С. 56.

9. *Щерба С.П., Махорін Г.Д.* Вказана праця.

Тютюнник Ю.Г. Індустріальне насліддя Ружинщини (по матеріалам польових досліджень)

В статті представлені результати польових досліджень індустріального насліддя Ружинського району Житомирської області.

Tutyunnyk Yu.G. Industrial heritage of Ruzhyn region (based on natural researches)

There is given the results of natural studies of industrial heritage of Ruzhin region (Zhytomyr district)